

ABDIROSUL TOSHPULATOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA “TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARINING O‘RNI

Annotasiya: Aslida, anbiyolar janri, o‘z manbasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri Qur‘on va hadisi sharifdan olganligi, turli xalqlarning yozma va og‘zaki ijodi, urf-odat va an‘analaridan oziqlangani uchun nafaqat arab xalqlari, balki turkiy xalqlarning ham islom madaniyati va adabiyotida eng boy va muhim janr hisoblanadi. Anbiyo va Payg‘ambarlar tarixini yoritishda ijod qilgan olimlar va shoirlar o‘zlaridan avvalgi tarixchilarning son-sanoqsiz asarlaridan ilhomlanganligini ko‘ramiz. Men ham bu maqolani yozishda Anbiyo va hukamo janrining turkiy xalqlar madaniyati, san‘ati va adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati haqida qisqacha ma‘lumot berish bilan birga, bu asarning turkiy tilda yozilgan asarlar orasida ajralib turadigan alohida xususiyatlariga to‘xtalinadi.

Kalit so‘zlar: Anbiyo, hukamo, qissa, turkiy xalqlar madaniyati, Qur‘oniy qissalar, hadislar bayoni, rivoyat.

Абстрактный: На самом деле жанр пророков, ибо он берет свое начало непосредственно из Корана и хадисов, питается письменными и устными творениями, обычаями и традициями разных народов, не только арабских народов, но и богатейший и важнейший жанр в исламской культуре и литературе тюркских народов. Мы видим, что ученые и поэты, творчески освещавшие историю пророков и пророков, вдохновлялись бесчисленными работами историков до них. При написании данной статьи хотелось бы дать краткую информацию о месте и значении жанров анбиё и хукамо в культуре, искусстве и литературе тюркских народов, а также остановиться на особенностях этого произведения, выделяющихся среди произведений, написанных на турецком языке.

Ключевые слова: анбия, хукамо, рассказ, культура тюркских народов, коранические рассказы, хадисы, повествование.

Annotation. In fact, the genre of prophets is considered the richest and most important genre in the Islamic culture and literature of not only the Arab peoples, but also the Turkic peoples, as it takes its source directly from the Qur‘an and hadiths. nourished by the written and oral works, customs and traditions of different peoples. We can see that scholars and poets who were creative in covering the history of Prophets and Prophets were inspired by countless works of historians before them. While writing the article, I would like to give brief information about the role and importance of anbiyo and hukamo genre in the culture, art and literature of the Turkic peoples, as well as dwell on the specific features of this work. works written in Turkish.

Keywords: Prophet, scholar, story, culture of Turkic peoples, Qur‘anic stories, narration of hadiths, narration.

Olimlar qalam tebratadigan sohalar orasida anbiyolar tarixining manbasi Qur‘on va hadis bo‘lganligi uchun alohida ahamiyatga egadir. Chunki anbiyolar tarixini yoritishda biror xatoga yo‘l qo‘yilsa, bu ma‘lumot Qur‘on va hadisda kelgan ma‘lumot bilan solishtiriladi. Agar Qur‘on va hadisda kelgan ma‘lumotlarga to‘g‘ri kelmasa, bu rivoyat tan

olinmaydi va bu tarix payg'ambarlarga nisbat berilmaydi [1.28]. Chunki Qur'onda o'tmishda yashab o'tgan 25 ta payg'ambarlar hayoti bilan bog'liq voqealar zikr qilingan bo'lsa, hadisda ham, Qur'onda nomi zikr qilinmagan ba'zi payg'ambarlar va ularning qavmlari bilan bog'liq voqealar qissa qilingan. Shuning uchun bu qissalar Qur'on va hadisda kelgan bo'lsa rost hisoblanadi, aksincha bo'lsa, oddiy to'qima voqealardan biri sifatida ko'riladi.

Har bir tadqiqotchi doimo o'tgan anbiyolar va payg'ambarlar tarixini o'rganayotganida, albatta, bu ma'lumotlarni Qur'on va hadisga taqqoslashi, keyin uni yozayotgan asarlariga kiritishi lozim. Agar shunday qilinmasa, bu ma'lumotlar "Isroiliyat ma'lumot"lariga tegishli bo'lib, u insonlar tomonidan biror payg'ambarning sha'niga to'qilgan bir uydurma bo'lishi ehtimoli bor.

Isroiliyat tarixida yoritilgan anbiyolar hayotiga bog'liq ma'lumotlarning ko'pi xato ekanligini, o'sha voqeaning Qur'onda zikr qilinishi bilan, voqelikda qanday bo'lganligini bilib olamiz. Bunga bir misol keltiradigan bo'lsak, Qur'ondagi Alloh taoloning Ibrohim alayhissalomga "Men uchun o'g'lingni Qurbonliq qil" degan buyrug'i, Ibrohim alayhissalomning o'g'li Ismoil alayhissalom haqida ekanligi Qur'onda ham hadisda ham zikr qilingan. Ammo "Isroiliyat" ma'lumotlarida esa bu qurbonliqqa Ismoil alayhis salom emas, balki Ibrohim alayhis salomning ikkinchi o'g'li Ishoq alayhissalom olib borilgan va so'yish uchun yotqizilganligi aytiladi. Masalan, "Xudo Ibrohimning iymonini sinab ko'rib, uni chaqirib dedi: "– O'zing yaxshi ko'rgan yagona o'g'ling Is'hoqni olib, Moriyoy yurtiga bor, men senga ko'rsatadigan tog'lardan birida uni kuydiriladigan qurbonlik sifatida keltir" [2. 4].

Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asari, aynan mana shu Qur'on va hadis ilmlariga tayangan holda yozilgan asar bo'lganligi uchun ham tarixiy manbalar orasida betakror qiyamatga ega hisoblanadi. Chunki tarixning tubsiz qa'riga ulotirilgan va insonlar xotirasidan unutilib, yo'q bo'lib ketishiga bir bahya qolgan qavmlarni, keyingi avlodlar zehnda nomma-nom, yolg'onlarni aralashtirmasdan, voqealarni chalkashtirmasdan, xuddi ularni ko'rgandek so'zlab beradigan manba, bu ilohiy kalom bo'lgan Qur'ondir. Ularning joylari qayerda ekanligi, ularning qanday amal bilan hayot kechirganligi va ularning oqibatlari qanday yakun topganligini ko'rgandek birma-bir bayon qilish faqat va faqat, Qur'onning bayoni hisoblanadi.

Qur'onning boshqa kitoblardan farqi shundaki, barcha kitoblarning muallifi, o'z kitobiga "So'z boshi" bitayotgan vaqtda: "Agar bu kitobdan biror xato va kamchilik topsangiz, biz sizdan oldindan uzur so'raymiz" degan ibora bilan boshlanadi. Ammo Quro'onning boshida esa buning tom teskarisi bo'lgan ibora bilan boshlangan: "Baqara" surasi, 2-oyatda: "ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ...", ya'ni: **"Bu kitobda shak-shubha yo'q..."** degan, qat'iy va samimiy so'zlar bilan boshlangan [3. 1].

Mana, ushbu oyat nozil bo'lganiga 14 asrdan oshgan bo'lsa-da, hali biror olim yoki tarixchi tomonidan "Qur'ondagi falon voqeaning asli bunaqa bo'lgan. Qur'ondagi ma'lumot xato ekan" degan e'tiroz bildirilgani ma'lum emas.

Islomning dastlabki davrida arab adabiyotida "Anbiyolar tarixi" janri payda bo'ldi. Bu janrga xizmat qilgan olimlar Vahb ibn Munabbah, Sahl ibn Tustariy va boshqalar bo'lsa, 8-asrning oxiri, 9-asrning boshlarida, Markaziy Osiyo yerlariga islom dini kirib kela boshlaganidan so'ng, turkiy xalqlar orasida ham "Tarixi anbiyo" yoki "Qissasi anbiyo" nomi bilan turk adabiyotlarida bu janr paydo bo'ldi. Bu janrning ilk mustaqil namunalari turk millatiga mansub olimlar va shoirlar tomonidan yaratildi.

Turkiy tilda, mualliflik huquqi bilan himoyalangan birinchi nasriy "Anbiyolar qissasi"ga oid asar, "Qissasi Rabg'uziy" bo'lib, bu asar 13-asr oxiri, 14-asr boshlarida yashagan, xorazmlik Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy tomonidan yozilgan. Uning "Qissasi Rabg'uziy" asari xalqimiz orasida, har xil rivoyatlarga boy bo'lganligi bilan ma'lum va mashhurdir.

Bu asar yozilish zamonida, Xorazm mo'g'ul hukmdorlari qo'l ostida bo'lib, ular ham islom dinini qabul qilgan edilar. Ana shunday hukmdorlardan biri, Xorazm podshosi, Nosiriddin

To'qbug'a, ulug' shoir va tarixchi Nosiriddin Burxoniddin o'g'li Rabg'uziydan payg'ambarlar tarixiga oid bir kitob yozib berishini iltimos qiladi. Mana shu taklifdan so'ng qisqa vaqt ichida, atigi 1 yil muddatda mana shu "Qissasi Rabg'uziy" asari yozildi. Bundan ko'rinadiki, bu asar shoshilinch yozilish natijasida, undagi ba'zi Payg'ambar va Anbiyolarning hayoti tartib bilan, ketma-ket berilmagan.

Ammo 15 asrning o'rtalariga kelib, Anbiyolar tarixi borasida, o'zining zamonasigacha yaratilgan asarlarni tizimlashtirgan va nabiylar biografiyasini sulolalar bo'yicha tartibga solgan olim, buyuk bobokolonimiz Mir Alisher Navoiy bo'lib, Navoiy bu asarini "Tarixi Anbiyo va Hukamo" deb nomlagan.

Markaziy Osiyoga 8 asrning oxirlarida islom kirib kelgan bo'lsa-da bu xalqlarning, ya'ni o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq va hatto tatar millatiga mansub xalqlarning islomlashuvi tezda sodir bo'lgan emas, balki bu orada 1 asrdan ortiq muddat o'tdi. Islom ta'limoti bilan endi tanishayotgan turkiy xalqlarga o'zlari tushinadigan tilda, to'g'ri va yetarli saviyada yetkazadigan Anbiyolar tarixini yozish o'ta muhim edi. Shu sababdan "Qissasi Rabg'uziy" asari Markaziy Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar orasida porloq shuhratga ega bo'lgan va xalq uni sevib o'qiydigan bir asarga aylandi. Shu sababdan Toshkent va Qozon shahrida qayta-qayta nashr qilingan [4. 2].

Bu anbiyolar tarixi degani insoniyat tarixi deganidir. Chunki Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asari, insoniyatning eng birinchi otasi bo'lgan Odam alayhissalomning hayotini tanishtirish bilan boshlanib, to oxirgi Payg'ambar Muhammad sallolohu alayhi vasallamning hayoti bilan nihoyalangan. Bu "Anbiyolar tarixi" insoniyat tarixi bo'lganligi uchun ham har qanday xalqning madaniyati va adabiyotiga mos tushadigan janr hisoblanadi.

"Tavrot" va "Injil"da tasvirlangan ko'pgina anbiyolarning qissalari, amsol va axborlari Qur'onda ham mavjud. Bu qissalarda tarixiy jarayonlarni boshidan kechirgan o'tmishdagi har bir xalqning madaniyati, diniy etiqodi va ularning yashash tarzi haqida ochiq bayon qilingan.

O'tmishdagi xalqlarning hayoti Qur'onda zikr qilinishi, keyingi kelgan xalqlar uchun, bu tarixdan to'g'ri xulosa chiqarib, ularning fojiali xotimalaridan go'zal tarzda saboq olish imkoniyatini beradi.

Bahs qilingan qissalarning deyarli barchasida Allohning birligi, unga itoat va bandalik qilish, uning roziligi doirasida hayot kechirish, sabr-toqat, omonat, namoz, oxiratga iymon keltirish kabi islomning asosiy tamoyillari yaqqol ko'rinadi.

Bu xalqlar yuqoridagi islom tamoyillarini tark qilib, o'zlari qilgan jurm-u isyonlari sabab yer yuzidan butunlay qirilib, yo'q bo'lib ketgan. Ularning ba'zilar butunlay izzsiz yo'q bo'lib ketgan bo'lsa, ba'zilaridan esa yashagan joylarida, ularga kelgan balo va musibatlardan ayrim nishonalar va belgilar saqlanib qolgan. Masalan: Hozirgi Falastin yerida, qadimda yashagan va Allohning g'azabiga uchrab, tabiiy ofat sababli qirilib ketgan "Sadum" qabilasining 42 ta qishlog'i o'rnida, "O'lik dengiz" paydo bo'lgan. Bu dengiz, dunyo okeanlari sathidan 408 metr pastlikda joylashgan bo'lib, mo'jiza sifatida saqlanib qolgan. Uning mo'jizaligi shuki, dunyoning biror quruqligi dengiz sathidan 1 metr chuqur bo'ladigan bo'lsa ham, tabiat qonuniga ko'ra, u joyni yer osti suvlari sizib o'tish orqali, bu chuqurlikni dengiz sathi bilan barobar qilib qo'yishi kerak. Ammo o'lik dengizga tabiatning mana shu qonuni ishlamasligi oqibatida, hamon bu "O'lik dengiz"i dunyo okeanlari suvidan 408 metr pastlikda qolib ketmoqda. Bundan ko'zlangan ilohiy maqsad shuki, Sadum qavmining Lut alayhissalomning so'ziga quloq solmasliklari va o'zlarining qilgan qabih ishlari sababli Alloh tarafidan yuborilgan baloga giriftor bo'lganliklarini keyingi ummatlarga ko'rsatishdan iboratdir [5. 12].

Mana shunday qavmlardan yana biri "Samud qovmi". Bu qovmni Alloh Qur'onda "Ashobul Hijo" deb nomlagan. Chunki bu qavmning kishilari bo'ylari uzun va bilagi o'ta baquvvat kishilar bo'lganliklari uchun, o'zlarining uylarini baland, baland qoyalarning yuzidagi toshlarning o'rta-

sini kovak qilib yasar edi. Toshlariga ishlov berib, qoyatoshlarning yuziga turli xil naqshlar tushirar edi. Ularga Solih alayhissalom ilohiy elchi sifatida yuborilgan. Ammo bu qavm ham o'zlariga ortiqcha baho berib, kuchlariga ishonib kibrga ketishdi. Solih alayhissalomning da'vatlariga ergashmaganligi va gunohi ma'siyat botqog'iga botib ketganligi sababli boshlariga balo kelib, bitta qattiq qichqiriq bilan barchalari qirilib ketgan. ulardan faqatgina qoya toshlar orasida o'yib qurgan uylari-yu qasrlari qolgan. Bu uylar hozirga qadar saqlanib qolgan bo'lib, bu joy hozirgi Iroq bilan Saudiya arabistoni oralig'idagi joylashgan va hozirda ham "Madoinu Solih" deb nomlanadi.

Bu qavm to'g'risida hadislarda ham kelgan. Hijratning 9 yili, Payg'ambarimiz sallollohu alayhivasallam, Rum davlatining 40 000 lik qudratli armiyasiga qarshi qo'shin tortib borganlarida, mana shu "Halok bo'lgan Samud" qavmining xarobalari ustidan borib qoladilar. Shunda saho-balarga qarata:

لَا تَدْخُلُوا عَلَى هَؤُلَاءِ الْمُعَذِّبِينَ إِلَّا أَنْ تَكُونُوا بِأَكْيُنٍ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا بِأَكْيُنٍ فَلَا تَدْخُلُوا عَلَيْهِمْ لَا يُصِيبُكُمْ مَا أَصَابَهُمْ

Ya'ni: **"Bu azobga duchor bo'lgan qavmning ustiga (yurtiga) kirmanglar. Agar kirsalaringiz yig'lab kiringlar. Agar yig'laguvchi bo'lmasalaringiz kirmanglarki, ularga yetgan narsa (azob) sizlarga yetmasin"** degan edilar [6. 320].

Biroq Qur'on, bu tarix kitobi emaski, insoniyat tarixini batafsil yoritib bersa, balki oxirgi ummatga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi ilohiy dastur bo'lganligi uchun ham o'tmishdagi anbiyolar va ularning qavmlari haqidagi ma'lumotlarning barchasini emas, balki ayrimlarini keltirib o'tgan. Aslida, o'tmishdagi qavmlarning o'z payg'ambarlari o'rtasida bo'lib o'tgan voqealarni batafsil yoritishga son-sanoqsiz tarixiy kitoblar tom-tom qilib yozilsa ham kamlik qiladi.

Oxirgi vaqtlarda olib borilgan turli xil tadqiqot va izlanishlar natijasida Misr, Quddus va Bobilning tarixiy madaniyatlari o'rganilar ekan, qadimda bu mamlakat xalqlarining hazorasi, go'yoki bir tartibga solingan, biridan keyin boshqasi uni davomchisi ekanligini ta'minlovchi madaniyat va urf-odatlar mavjud bo'lganligini va bu madaniyatning oxiri arab sahrosidan chiqqan, oxirgi payg'ambar Muhammad sallollohu alayhi vasallam olib kelgan islom ta'limoti bilan barham topganligini ko'rishimiz mumkin [7. 2].

Arab sahrosiga, oxirgi Payg'ambar Muhammad sallollohu alayhi vasallam islom dinini olib kelgan vaqtda, arab xalqlari madaniyatida ham o'tmishda o'tgan payg'ambarlar va ularning qavmlari to'g'risida uzuq-yuluq rivoyatlar va qissalar mavjud edi. Ammo aniq va o'ta ishonchli manba yo'qligi sababli u qissalar qanchalik haqiqatga yaqin ekanligini bilish imkonsiz bo'lgan. Keyin Alloh taolo o'zining oxirgi payg'ambari va elchisi Muhammad sallollohu alayhi vasallamga Qur'on oyatlari orqali u qissalarning qaysi biri to'g'ri va qaysilari uydurma ekanligini ko'rsatib berdi.

Bu davrda arab xalqlari orasida shoirlik va qissaxonlik yaxshi rivojlangan bo'lib, Rum va fors xalqlari orasida tarqalgan anbiyolar tarixini bilganlaricha rivoyat qilishar edi. shu sababdan Muhammad Payg'ambar o'tmishdagi anbiyolar tarixi to'g'risidagi oyatlarni ularga o'qib berganida, Makka mushriklari: "Bu shoirlar va qissaxonlar aytadigan qadimgilarning ertaklari-ku", yoki "Sen bizga shoirlar kabi cho'pchak aytyapsan" deb, "Muhammad shoir" deyishgan edi.

Turkiy adabiyotda Hamidulla Hamidiy tomonidan ham Yusuf va Zulayho obraziga murojaat qilingan. Bu asar, Qur'ondagi "Ahsanul Qisos" nomini olgan Yusuf alayhissalomning hayotiga asos qilib olingan..

Ozarbajon shoiri Muhammad Fuzuliy (1498-1556) "Hadiqat-us-suado" asarini yozdi. Bu asar o'tmishdagi payg'ambarlar hayotiga bag'ishlangan bo'lib, turkiy tilda yozilgan va Odam alayhissalom, Nuh, Ibrohim, Ya'qub, Muso, Iyso, Ayyub, Zakariyo va Yahyo alahissalomlarning chekkan aziyatlarini to'liq bayon qilgan. Ikkinchi bo'limida esa Muhammad sallollohu alayhi vasallamning tortgan azob-uqubatlarini mufassal zikr qilgan. Muhammad Fuzuliyning bu asari tasviriy san'at rasmlari bilan ham bezatilganligi va minatyura shaklida chizilgan rasmlari sababli boshqa anbiyolar tarixiga oid asarlardan ajralib turadi [8. 2].

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari, turkiy xalqlarning, Payg‘ambarlar tarixiga oid bilim va ko‘nikmalarini hosil qilishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilib kelgan. Qolaversa, bu asarning ikkinchi qismida, Jolinus, Pifagor, Batlimus, Aflotun, Suqrot va Aristotel kabi millati boshqa va diniy etiqodi g‘ayri islom bo‘lgan hukamolarning tarixini yoritish bilan Alisher Navoiy, o‘zidan keyingi turkiy xalqlar madaniyatida “Tolerantlik” (bag‘rikenglik) fazilatining ham oliy darajasini ko‘rsatib bergan va turkiy xalqlar orasida bu fazilatning shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda Alisher Navoiyning “Tarixi Anbiyo va Hukamo” asari o‘quvchiga, insoniyat tarixini o‘rganish va dunyo yaratilishining mazmun-mohiyatini chuqur tushunish, diniy va dunyoviy bilimlarni puxta egallashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulqodir Abdur Rahim. *E’tiqod durdonalari*. Hilol nashriyoti. – Toshkent: 2012. – B 28.
2. Abul Fido Ismoil ibn Umar ibn Kasir. *Doru ibn Kasir*. “Al-bidaya van-Nihaya”. Bayrut.: 1366 y. 2- tom. – B 320 .
3. Ahmet Karatash. “Turk-islam kultur ve edebiyatinda kisas-I enbiya turu” maqola. *Diyanet ilmi Dergi*. 2013. <https://Dergipark.org.tr -B 2>.
4. Orif Tolib. “O‘lik dengizi o‘likmi?” nomli maqola. “Hidoyat” jurnali. 2014-yil. 5-soni. – B 12.
5. Sergey Shulyak. “Ibrohim solihdir. Solih Ibrohim, ota” maqola. (ibr. 11:19) – B 4. <https://iia-rf.ru>
6. Qur‘oni Karim va o‘zbek tilidagi ma‘nolar tarjimasi. Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy. *Turkiya diyonat ishlari boshqarmasi*. Anqara.: 2021. – B 1.